Materiallar to’plami · Conference Proceedings

TIL, TARJIMA VA TA’LIM: GLOBAL KOMMUNIKATSIYA VA RAQAMLI INNOVATSIYALAR DAVRIDA YANGI YONDASHUVLAR

03 October 2026

UDK 81

ZAMONAVIY LINGVISTIKA VA GLOBAL KOMMUNIKATSIYA

Kollokatsiyalarni korpus asosida aniqlashning nazariy va metodologik asoslari

Shahzoda Iqboljon qizi Umarova*

Farg‘ona davlat universiteti tayanch doktorant

✉ missshahzodaumarova@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada kollokatsiyalarni korpus asosida aniqlashning nazariy va metodologik asoslari yoritiladi. Tadqiqotda kollokatsiyalarning oddiy so‘z birikishidan farqli jihatlari, ularning barqarorligi, tipikligi, kontekstual va distributsion xususiyatlari hamda leksik tanlov bilan bog‘liq jihatlari tahlil qilinadi. Korpus yondashuvining asosiy afzalligi til birliklarining real nutqdagi qo‘llanishini kuzatish, nazariy qarashlarni empirik material asosida tekshirish va kollokatsion munosabatlarning muntazamligini aniqlash imkoniyati bilan izohlanadi.

DOI: 10.5281/zenodo.23277867

KIRISH

Kollokatsiyalar zamonaviy tilshunoslikda til birliklarining o‘zaro birikuvchanligi, leksik tanlov va nutqiy odatiylikni o‘rganish uchun muhim materiallardan biri hisoblanadi. So‘zning lug‘aviy ma’nosini bilish uning barcha mumkin bo‘lgan birikmalarini oldindan belgilab bermaydi. Grammatik jihatdan to‘g‘ri tuzilgan ko‘plab kombinatsiyalar real nutqda kam ishlatilishi yoki umuman odatiy bo‘lmasligi mumkin. Shu sababli kollokatsiyani aniqlashda “birikma mavjudmi?” degan savoldan tashqari, “u qanchalik muntazam qo‘llanadi?”, “qaysi birliklar bilan tanlanadi?” va “qaysi kontekstlarda faollashadi?” kabi savollarni ham qo‘yish zarur. Aynan korpus yondashuvi ushbu savollarga real til materiali asosida javob topish imkonini beradi [1].

Kollokatsiyalarni korpus asosida tadqiq etish masalasi, ayniqsa, ingliz, rus va o‘zbek tillarini qiyosiy o‘rganishda dolzarbdir. Turli tillarda bir xil tushuncha bir-biriga mazmunan yaqin birliklar orqali ifodalansa ham, uning leksik tanlovi, grammatik modeli va qo‘llanish odati bir xil bo‘lmasligi mumkin. Shuning uchun korpus ma’lumotlari faqat chastotani hisoblash vositasi emas, balki tilga xos kombinator qonuniyatlarni ko‘rsatuvchi empirik baza sifatida qaralishi lozim. Ushbu tezisda kollokatsion birlikni aniqlashning bir-biri bilan bog‘liq bo‘lgan to‘rt jihati — real qo‘llanish, kontekstual-distributsion muhit, barqarorlik va lingvistik-statistik uyg‘unlik — izchil ko‘rib chiqiladi.

ASOSIY QISM

Korpusning kollokatsion tadqiqotdagi asosiy vazifasi real nutqda mavjud bo‘lgan birikuvchanlikni ko‘rsatishdan iborat. Lug‘at yoki tadqiqotchining lingvistik intuitiv kuzatuvi ayrim birikmalarni aniqlashga yordam bersa-da, ular birliklarning haqiqiy qo‘llanish darajasini har doim ham to‘liq aks ettirmaydi. Nesselhauf korpus asosidagi tahlilda kollokatsiyalarning real qo‘llanishi va o‘ziga xos birikuvchanligini empirik ma’lumotlar yordamida tekshirish mumkinligini ko‘rsatadi [1]. Benson, Benson va Ilson esa so‘zlarning odatiy birikmalarini tizimlashtirib, kollokatsiyani grammatik jihatdan mumkin bo‘lgan har qanday so‘z birikmasidan farqlash zarurligiga e’tibor qaratadilar [2]. Demak, korpus tadqiqotchiga mavjud nazariy tavsifni tasdiqlash bilan birga, unda ko‘zga tashlanmaydigan kombinator tendensiyalarni aniqlash imkonini beradi.

Bunday yondashuv kollokatsiyaning ikki komponentli yoki ko‘p komponentli tuzilishini shunchaki “yonma-yon kelish” darajasida emas, balki ma’lum leksik tanlovning natijasi sifatida ko‘rishni talab qiladi. Masalan, ingliz tilidagi “reach an agreement”, rus tilidagi “прийти к соглашению”, o‘zbek tilidagi “kelishuvga erishmoq” birliklari bir xil kommunikativ mazmunni ifodalasa-da, ularning komponentlari va grammatik tashkil topishi turlicha. Ingliz tilida fe’l + ot modeli, rus va o‘zbek tillarida esa predlog yoki kelishik shakllari orqali boshqa sintaktik munosabatlar yuzaga keladi. Bunday farqlar tarjima ekvivalentining mavjudligi bilan cheklanmaydi; ular har bir tilning o‘ziga xos kombinator tanlovini ko‘rsatadi. Korpus ushbu tanlovning takroriy va odatiy ekanligini kuzatish uchun ishonchli empirik asos yaratadi.

Kollokatsiyaning korpusdagi mavjudligi, biroq, uning avtomatik ravishda barqaror birlik ekanligini anglatmaydi. Ikki so‘zning bir matnda birgalikda uchrashi muayyan mavzu, janr yoki individual kontekst bilan bog‘liq tasodifiy yaqinlashuv bo‘lishi mumkin. Shu sababli kollokatsionlikni belgilashda birikmaning turli matnlarda qayta uchrashi, komponentlarning bir-birini tanlash darajasi va semantik aloqasining barqarorligi hisobga olinadi. Evert korpusdagi oddiy co-occurrence bilan statistik jihatdan ahamiyatli assotsiatsiyani farqlash zarurligini ko‘rsatadi [4]. Shundan kelib chiqib, kollokatsion birlikning barqarorligi uning mutlaq o‘zgarmasligida emas, balki ma’lum komponentlarning boshqa muqobillarga nisbatan muntazam va kutiladigan tarzda birikishida namoyon bo‘ladi.

Bu jihatni “bear responsibility”, “нести ответственность”, “mas’uliyatni zimmasiga olmoq” kabi birliklar orqali ko‘rish mumkin. Ularning umumiy semantik markazi javobgarlik tushunchasi bo‘lsa-da, uni ifodalovchi fe’l har bir tilda turlicha tanlanadi. Shu bois kollokatsion barqarorlikni faqat shakliy o‘xshashlikdan izlash maqsadga muvofiq emas. Asosiy mezon — tilning real qo‘llanishida qaysi kombinatsiya takroriy va odatiy ravishda tanlanayotganidir. Bu holat kollokatsiyalarni qiyosiy tadqiq etishda funksional-semantik yaqinlik bilan formal moslikni bir-biridan farqlash zarurligini ko‘rsatadi.

Kollokatsiyaning tipikligini aniqlashda kontekst ham alohida ahamiyatga ega. So‘z ma’nosining bir qismi uning qaysi birliklar bilan muntazam ravishda birikishi orqali aniqlanadi. Hunston va Francisning pattern grammar yondashuvida leksik birlikning grammatik qolipi uning ma’nosi va funksiyasini tavsiflashda muhim dalil sifatida qaraladi [3]. Demak, korpusdagi kollokatsion birlikni alohida ajratib olish bilan tahlil yakunlanmaydi; uning oldingi va keyingi konteksti, grammatik qurshovi, uslubiy muhiti ham ko‘rib chiqilishi kerak. Masalan, “launch an inquiry”, “провести расследование”, “tergov boshlamoq” kabi birikmalar mazmunan yaqin bo‘lsa-da, ular turli kommunikativ muhitlarda turlicha ishlatilishi mumkin. Korpus orqali ushbu birliklarning rasmiy, ilmiy, huquqiy yoki ommaviy axborot vositalariga xos tarqalishini kuzatish mumkin.

Distributsion tahlil kollokatsiya komponentlarining qaysi birliklar bilan va qanday pozitsiyalarda qo‘llanishini aniqlashga xizmat qiladi. Bir komponentning chap yoki o‘ng kontekstida ma’lum so‘zlarning takroriy ravishda paydo bo‘lishi uning kombinator chegaralarini ko‘rsatadi. Shu jihatdan distributsiya kollokatsiyaning tashqi kuzatiladigan tomonini ochsa, valentlik va semantik moslik uning ichki shartlarini tushuntiradi. Masalan, “make an attempt”, “предпринять попытку”, “urinish qilmoq” kabi birliklarda umumiy semantik aloqa mavjud bo‘lsa-da, fe’l komponentlarining tanlanishi turlicha. Korpus qidiruvi ana shu tanlovni turli kontekstlar va matnlar bo‘yicha solishtirish imkonini beradi. Natijada kollokatsiyaning faqat mavjudligi emas, uning kombinator muhiti ham tavsiflanadi.

Takroriy qo‘llanish kollokatsion barqarorlikning muhim belgisi bo‘lsa-da, uni chastota bilan tenglashtirish mumkin emas. Juda ko‘p uchraydigan umumiy so‘zlar ko‘plab boshqa birliklar bilan ham birga kelishi mumkin. Shu sababli yuqori chastota doimo kuchli kollokatsion bog‘lanishni anglatmaydi. Xoxhlovaning rus tili materialiga bag‘ishlangan tadqiqotida yuqori chastotali fe’l + ot birikmalari korpus ma’lumotlari va statistik ko‘rsatkichlar asosida tekshirilgan hamda korpusdagi tez-tez uchraydigan barcha birliklar lug‘aviy kollokatsiyalar bilan to‘liq bir xil emasligi ko‘rsatilgan [5]. Bu natija kollokatsion barqarorlikni baholashda chastota, kontekst va statistik bog‘lanish ko‘rsatkichlarini birgalikda ko‘rib chiqish kerakligini ko‘rsatadi.

Shu nuqtada leksik tanlov kollokatsiyaning eng muhim belgilaridan biri sifatida maydonga chiqadi. Til tizimida bir ma’noni ifodalash uchun bir nechta birliklardan foydalanish imkoniyati bo‘lishi mumkin, biroq amaliy nutqda ularning ayrimlari boshqa variantlarga qaraganda ustun turadi. Masalan, ingliz tilida “draw a conclusion”, rus tilida “сделать вывод”, o‘zbek tilida “xulosa chiqarmoq” birliklari semantik jihatdan yaqin.

Biroq komponentlar to‘g‘ridan-to‘g‘ri tarjima asosida almashtirilsa, tabiiy kombinator model buziladi. Demak, kollokatsion birlikni tarjimada tayyor qolip sifatida ko‘chirish emas, balki har bir tilning o‘z leksik tanlovini aniqlash muhimdir. Bu jihat korpusning qiyosiy tadqiqotdagi qiymatini oshiradi.

Kollokatsiyalarni aniqlashda statistik yondashuv aynan mana shu muntazamlikni miqdoriy jihatdan baholashga yordam beradi. Chastota birlikning korpusdagi qo‘llanish sonini ko‘rsatsa, assotsiatsiya o‘lchovlari komponentlarning tasodifiy bo‘lmagan tarzda bog‘langanligini aniqlashga xizmat qiladi. Shuning uchun statistik tahlil katta hajmdagi materialdan potentsial kollokatsiyalarni saralash uchun qulay vosita hisoblanadi. Biroq statistik ko‘rsatkichni yakuniy lingvistik xulosa sifatida qabul qilish to‘g‘ri emas. Korpus natijasi struktur model, semantik munosabat, kontekst va leksik tanlov bilan tekshirilgandagina kollokatsion birlikning maqomi ishonchli asoslanadi [4].

Lingvistik va statistik yondashuvning uyg‘unligi uch tilli tadqiqotlarda ayniqsa muhim. Ingliz, rus va o‘zbek tillarida bir xil mazmunning turli struktur modellar orqali ifodalanishi statistik qiymatlarni bevosita tenglashtirishga imkon bermaydi. Masalan, ingliz tilida “provide assistance”, rus tilida “оказать помощь”, o‘zbek tilida “yordam ko‘rsatmoq” birliklari bir xil kommunikativ mazmunga ega, biroq fe’l va ot komponentlarining ma’no yuklamasi hamda grammatik tashkil topishi turlicha. O‘zbek tilida morfologik shakllanish va so‘z tartibining o‘ziga xosligi ham korpus natijalarini talqin qilishda alohida hisobga olinishi lozim. Demak, qiyosiy tahlilda statistik ko‘rsatkich bilan birga, har bir tilning struktur va leksik xususiyatlari ham nazarda tutiladi.

Korpus asosida kollokatsiyalarni aniqlash jarayonini bir necha izchil bosqichda ko‘rish mumkin: avvalo, real matnlarda takrorlanuvchi birikmalar aniqlanadi; keyin ularning kontekstual va distributsion muhiti tekshiriladi; shundan so‘ng chastota va assotsiatsiya kuchiga oid ko‘rsatkichlar orqali miqdoriy baho beriladi; yakunda esa struktur, semantik va leksik mezonlar asosida lingvistik verifikatsiya amalga oshiriladi. Bunday ketma-ketlik statistik ma’lumot bilan lingvistik interpretatsiya o‘rtasidagi uzviylikni ta’minlaydi. Natijada kollokatsiya oddiy co-occurrence emas, balki real nutq tajribasida takroriy ravishda namoyon bo‘ladigan, ma’lum leksik tanlov va struktur model bilan bog‘langan birlik sifatida aniqlanadi.

Mazkur metodologik yondashuv korpusning tavsifiy imkoniyatlarini nazariy tushuntirish bilan cheklanmaydi, balki keyingi amaliy tahlil uchun aniq mezonlarni belgilaydi. Ya’ni, kollokatsiyaning mavjudligi, uning takroriyligi, kontekstual tarqalishi, struktur modeli, semantik mosligi va statistik kuchi birgalikda ko‘rib chiqilishi lozim. Shunday yondashuv orqali ingliz, rus va o‘zbek tillaridagi kollokatsiyalarning umumiy va o‘ziga xos kombinator tendensiyalarini ishonchliroq aniqlash mumkin. Korpus ma’lumotlari bu jarayonda nazariy fikrlarning amaliy tekshiruvi vazifasini bajarib, til birliklarining real qo‘llanishini obyektiv dalillar bilan yoritishga xizmat qiladi.

XULOSA

Kollokatsiyalarni korpus asosida aniqlash til birliklarining real nutqdagi birikuvchanligini tizimli va empirik tarzda o‘rganish imkonini beradi. Tahlil natijalariga ko‘ra, kollokatsion birlikning maqomini faqat uning korpusda uchrashi yoki yuqori chastotaga ega bo‘lishi bilan belgilash yetarli emas. Uning barqarorligi va tipikligi takroriy qo‘llanish, kontekstlararo tarqalish, leksik tanlov, struktur-semantik moslik hamda statistik bog‘lanishning o‘zaro uyg‘unligi orqali aniqlanadi. Shu sababli statistik va lingvistik yondashuvlarni birlashtirish kollokatsiyalarni tasodifiy so‘z birikishlaridan farqlash va ularning kombinator xususiyatlarini asoslashning muhim sharti hisoblanadi. Mazkur metodologik tamoyillar ingliz, rus va o‘zbek tillaridagi kollokatsiyalarni qiyosiy o‘rganish hamda keyingi amaliy korpus tahlilini izchil tashkil etish uchun zarur ilmiy asos yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Nesselhauf N. Collocations in a Learner Corpus. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2005. – 332 p.

2. Benson M., Benson E., Ilson R. The BBI Combinatory Dictionary of English: A Guide to Word Combinations. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 1986. – 286 p.

3. Hunston S., Francis G. Pattern Grammar: A Corpus-driven Approach to the Lexical Grammar of English. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2000. – 288 p.

4. Evert S. Corpora and Collocations. In: Lüdeling A., Kytö M. (eds.). Corpus Linguistics: An International Handbook. Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 2008. – P. 1212–1248.

5. Хохлова М. В. Высокочастотные глагольные словарные коллокации с существительными в Национальном корпусе русского языка. Труды Института русского языка им. В. В. Виноградова. 2024. № 4 (42). – С. 78–88.

6. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – 408 б.

7. G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis. Toshkent: O‘qituvchi, 1987. – 316 b.